



Пітер Брейгел Старший. Художник і знавець (бл. 1565)

За часів мого дитинства, не такого вже й давнього за історичними вимірами, існувало троє визначних літературних критиків: Белінський, Добролюбов і сам великий Ленін. Белінський вітав перші твори Шевченка (про те, в який саме спосіб він це зробив, школярам воліли не деталізувати), Добролюбов — обстоював принципи народності, а Ленін — розв'язав усі питання, до яких у перших двох не дійшли руки через їхнє важке життя під гнітом царату.

Втім, літературну спадщину всіх трьох школярам подавали вкрай фрагментарно. Скажімо, ленінське означення Винниченка як «архіпоганого наслідування архіпоганого Достоевського» не згадували принаймні з двох причин: по-перше, не вважали за доцільне тривожити світлу пам'ять великого російського класика, чий «Злочин і кара» вивчали школярі, по-друге, розвінчувати «націоналіста» Винниченка не було жодної потреби, бо його давно зарахували до розряду орвеллівських не-осіб, людей, яких просто ніколи не існувало.

Щоправда, ентузіастичні вчителі російської літератури натякали окремим особливо допитливим учням про існування Пісарєва, котрий наважився без належної поштовихи поставитися до «правильної» героїні класичного пушкінського «роману у віршах» і, вочевидь, через те втопився молодим, купаючись у Фінській затоці. Але цим міра «дозволеної фронди» й обмежувалася. Про існування класиків української літературної критики — бодай про Сергія Єфремова чи про Миколу Зєрова — школяр кївської середньої школи міг довідатися в сімдесяті лише тоді, коли з волі обставин мав

хоча б якісь зв'язки з упослідженим україномовним гетто (звісно ж, з його «письменницькою», а не «двірницькою» частиною).

Було, правда, ще й щось таке, що називалося поточною українською літературною критикою. «Літературна Україна», «товсті» часописи СПУ (тоді цю аббревіатуру застосовували не до партії Олександра Мороза, а до Спільки письменників), зрештою, громадсько-політичні газети, органи всіляких парткомів та виконкомів уміщували схвальні відгуки на «правильні» книжки авторів із літературних «обойм». Пригадую одну знаменну назву: «Надійний поет»; на «ненадійних» тоді писали не рецензії, а доноси. В першій половині 70-х такі «доноси» на всіляких «націоналістів» (вкупі з «каяттям» тих, хто «ставав на шлях виправлення») з'являлися на сторінках газет теж доволі часто. Потім їх суттєво поменшало, бо, вочевидь, поза своїм «правильним ідейним спрямуванням» вони могли викликати в надміру допитливого читача сумніви: а чи справді національне питання в СРСР уже «остаточно розв'язано»?

Напевно, не все в тодішній літературній критиці було безнадійно поганим — адже поряд із відверто погромницькими статтями Лазаря Санова друкувалися тексти значно вищого рівня, зі спокійними естетичними оцінками літературних творів. Інколи траплялися й справжні «прориви», що мали розголос далеко поза письменницьким «гетто», як-от стаття молодого Вадима Скуратівського в березнево-квітневому числі «Всесвіту» за 1978 рік, де явище Шевченка розглядалося в контексті загально-світової літератури, а не тільки в

Про критику й критиків

Максим Стріха

обов'язковому тоді товаристві російських «революційних демократів». Стаття не містила прямої політичної «крамоли» — це було й неможливо тоді, коли крісло «ідеологічного керівника» республіки все ще посідав пильний Валентин Маланчук. Але вона виявилася аж надто яскравою на тлі загальної загумінковості та провінційності. Тож статтю «помітили» — й висновки не забарилися. Спершу редакцію мусив залишити сам автор, а невдовзі головного редактора Дмитра Павличка замінив «надійніший» Віталій Коротич.

У сімдесяті — на початку вісімдесятих про той ефект бомби, що його на межі п'ятдесятих-шістдесятих справляли критичні статті Івана Світличного й Івана Дзюби, читач-«неофіт» міг довідатися тільки з пошепки переповідаєних у редакційних «курилках» легенд. Принагідно додам: сьогодні, видобувши нарешті вже абсолютно доступні числа часописів із тими статтями, можна, вслід за героєм однієї з новел Володимира Діброва, вигукнути: «І це вони забороняли!?!». Справді, аж надто очевидними видаються нам висновки тих статей про цілковиту естетичну неспроможність багатьох «канонізованих стовпів» «соціалістичного реалізму», заклики до того, щоб література була все ж таки літературою — фаховою, правдивою й читабельною.

Однак тоді ці статті виконували зовсім іншу функцію. Дискусія щодо якості текстів тих або інших «класиків» (яким незрідка протиставлялися дебютанти з покоління «шістдесятників») була єдино можливим публічним вихлюпом значно ширшої дискусії щодо дальших шляхів і шансів української культури як такої. Тому формально суто «літературні» тексти ставали заміниками політичної публіцистики. Поки відчувався подих «відлиги» — це терпіли. Але «приморозки» цілковито унеможливили появу в легальному друці навіть такого «квазіплюралізму». Оприлюднити тексти спершу позбавлених змоги працювати за фахом, а згодом і репресованих літературних критиків стало можливим тільки в «самвидаві» — а це ставило нечисленних споживачів такої «критики» перед неабиякою загрозою.

Отже, літературна критика знову стала заміником політичної публіцистики лише ближче до середини вісімдесятих, коли Маланчук змушений був піти «на викладацьку роботу», а в повітрі запахло першим подихом «перебудови й прискорення».

Нагадаю: відкритому обговоренню перспектив української мови передувала напозір безвинна дискусія щодо шляхів розвитку української молоді поезії. З легкої руки критика з Рівненщини Ярослава Мельника «заскладних», «відірваних від ґрунту» «метафористів» було про-

тиставлено «правильним», зрослим із народного коріння «сповідальникам». Годі казати — політичних тем ані ті, ані інші відверто не порушували, а «громадянський» патос, більше властивий окремим творам «сповідальників» (як-от яскравий дебютний збірці Станіслава Чернілевського «Рушник землі», випущений 1984 року), дбайливі редактори вишукували й «пригладжували».

Ішлося не про примітивний патріотизм. Ідейний лідер, натхненник і опікун більшості «метафористів», молодий і задержуваний Микола Рябчук завзято критикував «традиційну» народницьку поезію, вважаючи, що вона прирікає українську літературу на провінційність і другорядність. (Утім, його нищівну оцінку книжки Чернілевського ледве чи можна вважати справедливою.)

В середині 80-х ситуація докорінно змінилася. Якось дуже швидко літературна критика, розвиваючись у річичі сценаріїв двадцятилітньої давності, почала переростати в політичну публіцистику, а інколи — у відверту політичну сатиру. Особливо вирізнялася літературна сторінка кївської «Молодої гвардії». Під орудою Віталія Коцюка газета зробилася неформальним органом поетів, прозаїків і критиків із покоління «вісімдесятників». Саме тут було надруковано блискучі пародії Олександра Гриценка на літературно-критичні писання такої собі Нототені Ко, за чім псевдонімом легко вгадувалася завувно-партійна критика з філфаку КДУ. Але водночас пародіювався і стиль надмірних адептів «метафоризму», речником яких поставав такий собі критик Петроній Балакун.

Із цією сторінкою кївської «молодіжки» було тоді пов'язано ще одну знакову для того часу історію. Тут 18 лютого 1987 року вперше після довгих років негласної заборони з'явилася публікація Григорія Кочура. Рецензія «Закам'янілі шиншили, або Вступ до теорії дилетантизму» була нищівним відгуком на редакторську працю напівписьменного, але вельми ортодоксального упорядника збірки вибраних творів Миколи Бобинського, виданої в «Радянському письменнику».

Аби оцінити міру тодішньої сміливості Віталія Коцюка, достатньо згадати, що за рік перед тим у російськомовній перекладознавчій монографії Марини Новикової «Прекрасен наш союз» цензура не пропустила порівняльного аналізу перекладів хрестоматійного сонета Кітса «Коник і цвіркун», що їх зробили Григорій Кочур та Василь Мисик (хоча друкувати власні Кочурові переклади від початку 80-х дозволяли — але без права згадувати їх у будь-якому контексті). Коли Коцюка викликали «куди слід», він «зіграв Швейка»: мовляв, в офіційних цензурних переліках прізвища Ко-

чур немає (підставою заборони справді була усна вказівка відповідного відділу ЦК).

Кілька місяців раніше за таку «самодіяльність» сміливець принаймні позбувся би роботи. Але починалися «нові часи» — й «там, де слід» самі гаразд не знали, як чинити із зухвальцем. Коцюк на роботі втримався, й інші редактори сприйняли це як добрий знак. Тож за кілька місяців «симвому маестро з Ірпеня», що був одним із неформальних лідерів нетривалого українського культурного ренесансу шістдесятих, надали свої сторінки найкращі тодішні часописи.

Знаменно й те, що 1987 року саме у відділі критики харківського часопису «Прапор» (тоді її вів Валерій Дяченко) було започатковано по суті першу політичну дискусію про роль української мови (хоч і під неминучою тоді завісою роздумів про «діалектику національного й інтернаціонального в житті й літературі»). І цей приклад блискуче підхопили саме відділи критики «Літературної України», «Жовтня», «Вітчизни», ставши невдовзі разом із «письменницькими» передачами на «республіканському» радіо й телебаченні ареною небачених доти сміливих (хоч і вельми обережних з погляду вже наступного року) дискусій про перспективи національного буття українців у СРСР.

Нарешті, впродовж 1988–90-х років повернулися в обіг (на щастя, працювали ще державні видавництва з їхніми плановими високими накладками й дешевими цінами), разом з іншими «сторінками призабутої спадщини» (ще один знаменний евфемізм часу!) критичні статті Миколи Зерова й Миколи Хвильового. Літературну дискусію середини 20-х було повторно заактуалізовано — з немалою користю для спраглого на тексти такого рівня поспільства. Встигли з'явитися друком і окремі «діяспорні» тексти (згадаю насамперед монографію Григорія Грабовича «Поет як міфотворець» у перекладі Соломії Павличко). Вони були цікаві вже бодай тому, що презентували інші, цілком відмінні від звичних для «Вітчизни» чи «Радянського літературознавства» методології аналізу літературного тексту.

А вітчизняна критика ставала дедалі більше «політичною» й дедалі менше «естетичною». Навіть зацілілий і поспішно «сканонізований» Іван Дзюба переймався в своїх текстах не так якістю нових книжок, як глобальною темою «цілісності української культури». Безумовним «плюсом» було говорити й писати про «білі плями», «геноцид мови», «відродження нації». Останні, ще «горбачовські», 1990–91 роки принесли передруки безлічі «патріотичних» (часто вельми малохудожніх) текстів зі «спецсховів». «Герметики»-«естети» якщо й не вмовкли зовсім, то їхній голос майже загубився в загальному войовничо-«індепендентистському» хорі.

А в 1992–93-х роках «сталось те, що сталося». Економічний обвал спаралізував державні видавництва. Розвалилася струнка й централізована книготорговельна мережа, і в

колишніх відділах художньої літератури майже повсюдно стали торгувати польськими дезодорантами й турецькими шкарпетками. Численні недержавні видавництва з'являлися як гриби, але, видавши один-два «метелики» на сірєнькому папері, відходили у вічність, задушені інфляцією й податками. Зубожілі інтелігенти втратили можливість передплачувати літературні часописи, наклади яких упали до однієї-двох тисяч.

Та й сама доба вже не сприяла читанню літературних есеїв. Те, про що раніше говорили натяками, можна було кричати на кожному розі. А питання естетичних вартостей втратили вагу для громадян, заклопотаних винятково фізичним виживанням.

Певне відродження літературної критики розпочалося допіру з другої половини дев'яностих, коли закордонні гранти й поїздки на семестр до заокеанських університетів забезпечили хоч якийсь статус представникам нової, доволі вузької літературної еліти (чи «тусовки» — то вже як кому до вподоби). Але знаменно, що в числі провідних постатей цієї критики вже практично не виявилось «володарів дум» сімдесятих-вісімдесятих років. Вадим Скуратівський веде сьогодні «колонку про все» в російськомовній київській газеті з виразно «олігархічним» корінням. Микола Рябчук зосередився на проблемах «українського креолізму». Нові публікації Олександра Гриценка присвячено не так літературі, як зведенню поррахунків із сьогоднішніми провідниками «наукового українознавства».

Полишене старшими місце посіли Костянтин Москалець (безумовний лідер за якістю текстів, і до того ж єдиний із чільних критиків нової генерації, чий формальний дебют припадає ще на вісімдесяті), «станіславівці» Іздрік та Єшкілев (вони практично відродили давню дискусію про «метафоризм» і «сповідальництво», оперуючи, щоправда, вже новою термінологією «постмодерного» і «тестаментарно-рустикального» дискурсу), харків'янин Ігор Бондар-Терещенко та киянин Михайло Бриних (готові з невимовною легкістю писати в будь-якому обсязі й на будь-які теми). Нарешті, маємо «буяння» текстів на гендерну тематику — адже саме ця сфера найохочіше фінансується різноманітними західними фундаціями.

Проте навіть місячник «Критика», що заповідався як тутешній аналог «The New York Times Literary Supplement», із кожним дальшим числом присвячує дедалі більше місця політології, філософії, академічному (хоч і белетризованому) літературознавству, й дедалі менше — відгукам на суто поточну літературну ситуацію (хоча кількість яскравих книжкових дебютів останнього часу й дає, начебто, достатньо підстав для таких розмов).

Натомість новозаснований двотижневик «Книжник-review» (подвійне відсилання — до взірцевого Зеровського «Книжаря» й до новітніх «євростандартів» усіляких «Review of Books») вже за своїм форматом не надає достатньо поля для власне лі-

тературної критики. Анотаційні ж огляди цього видання незрідка рясніють речами, які можна пояснити чи то необізнаністю, чи то цілковитим «пофігізмом» рецензентів. Втім, не можна не сказати доброго слова про оперативність і заповзятливість дітища Костянтина Родика, яке намагається бути для читачів компасом у дедалі повноводішому потоці книжкових новин.

Звісно, літературна критика знаходить місце на сторінках «товстих» часописів. І вряди-годи по-справжньому добрі статті й рецензії можна знайти і в «Сучасності», і в «Березолі», і в «Кур'єрі Кривбасу», і в «Кальміусі» (донедавна — «Кальміусі»), і навіть у відверто академічних «УГО» та «СіЧ». (Давно не зазірав у «Дзвін», «Дніпро» і «Вітчизну», але охоче припускаю — і там з'являються тексти, які можна читати.) Але в око водночас впадає принагідний характер портфеля, брак навіть спроби системного погляду на те, чим є сьогоднішня українська література.

Все це легко пояснити «фрагментацією» літературного процесу, неможливістю стежити за всіма новинами за відсутності загальнонаціональної системи дистрибуції книжок (вони доходять сьогодні ли-

ше до головних «університетських» центрів), зрештою, браком (поки що?) навіть того тонкого прошарку навколоуніверситетських філологів-професіоналів та аматорів, які є споживачами цього штибу літератури у «велферному» світі.

Годі сподіватися, що таке станове зміниться указом президента в стилі відомої колись «постанови ЦК КПРС про розвиток літературної критики». Я не сумніваюся, що наша влада спроможна підготувати такий документ — цим охоче «бавилися» в добу Жулинського-Драча. Але ефективність його напевно не перевищуватиме дієвості інших починань «реформаторів-панукраїнців».

Очевидно, має проминути ще певний час. Має сформуватися загальнонаціональний книжковий ринок. Мають здобути авторитет видання, які стануть еталоном смаків та очікувань саме в цій сфері. Має з'явитися й достатнє число авторів, здатних писати не огляди, відгуки чи есеї, а саме літературну критику, — і то не лишень фахову, але й цікаву.

Якими будуть ці видання? Коли вони з'являться? Хто стане новими «володарями дум»? Поживемо — побачимо (звісно, якщо доживемо). Але певні ознаки дають підстави сподіватися: таки доживемо. □

Стипендії ім. Фулбрайта на 2003–2004 рік для навчання в університетах Сполучених Штатів Америки

Посольство Сполучених Штатів Америки та Міністерство освіти і науки України оголошують відкритий конкурс на здобуття стипендії ім. Фулбрайта для навчання в університетах США в 2003–2004 навчальному році.

Програма фулбрайтівських грантів Graduate Student Program розпочала діяльність в Україні весною 2001 року й охоплює навчання українських студентів у Сполучених Штатах та американських в Україні.

За умовами конкурсу певна кількість випускників українських вищих навчальних закладів зможе отримати стипендію для здобуття магістерського ступеня або для стажування в американському університеті протягом одного року, починаючи від 1 вересня 2003 року.

Вимоги до кандидатів:

- Мати українське громадянство
- На час призначення стипендії мати закінчену вищу освіту, диплом фахівця або ступінь бакалавра
- Вільно володіти письмовою та розмовною англійською мовою
- Відповідати вимогам для отримання візи J-1, яка вимагає від учасника програми повернутися в Україну на 2 роки після завершення терміну гранту
- Перевага надаватиметься учасникам віком до 35 років

Галузі спеціалізації:

Пріоритетними галузями є гуманітарні науки: **політичні науки (теоретичні дослідження), історія; охорона пам'яток історії; філософія; психологія; соціологія; антропологія; релігійні студії; американські студії; література; фольклор; мистецтвознавство; історія, критика або менеджмент у галузі культури та театру; театральне мистецтво.**

Як узяти участь у конкурсі:

Претенденти мають подати повний комплект документів: **аплікаційну форму, чотири рекомендаційні листи, копію диплому про освіту та додаток до диплому з переліком прослуханих курсів та отриманих оцінок або виписку з залікової книжки для студентів випускних курсів та дві копії повного оригінального пакету до офісу Програми ім. Фулбрайта. Всі документи подаються англійською мовою.**

Електронну версію анкети можна отримати на сторінці Інтернет:

<http://www.fulbright.org.ua>

або у віддрукованому вигляді за адресою:

01001, Київ, вул. Грушевського, 4, кім. 305.

Тел.: (044) 229-18-50, 229-23-24; тел./факс: 228-81-85.

Ел. пошта: info@fulbr@carrier.kiev.ua.

Особі, які вийдуть у півфінал, повинні будуть скласти тести TOEFL та GRE (Graduate Record Examination).

Пакети документів не повертаються.

Будь-які офіційні повідомлення про конкурс надсилатимуться поштою.

Останній термін подання документів: 13 травня 2002 року.